

kaip nustatyta anksčiau, užsideda kirtis, išskirias vieną kurį žodžio skiemenį. Nekirčiuotuose skiemenyse priegaidės neutralizuojamos. Kirtis yra laisvas, dėsnis, kurie jį reguliuoja, reikia formuluoti kaip ir visus kitus kirčiavimo dėsnius – žodžio lygyje. Tačiau jų veikimas priklauso nuo morfemų akcentinių savybių.

Sakysim, žodžio *at-kalb-in-ė-ji-m-as* kirtis gerai paaiškinamas visada atitraukiančios kirtį priesagos *-ė-* savybėmis¹⁵: *maž-ė-ti*, *pa-žym-ė-ji-m-as* ir t.t. Su priesagos priegaidėmis tos savybės nėra susijusios.

Tuo tarpu Saussure'o dėsnis (ta sinchronine forma, kurią suformulavo Hjelmsslevas) nustato antrinę ryšį tarp priegaidžių ir tam tikrų morfemų akcentinių savybių. Tam tikrose dviejų skiemenų grupėse, kurioms būdinga priegaidžių ir kiekybės schema ~' ir ~'', kirtis gali būti tik antrajame skiemenyje, bet ne pirmajame. Jeigu normalūs kirčiavimo dėsniai ir iškelia kirtį pirmajame tokios grupės skiemenyje, jis vis tiek pereina į antrąjį. Tos grupės kirčio atžvilgiu elgiasi taip, tarsi jos būtų vienas skiemuo.

Taigi moteriškųjų daiktavardžių vienaskaitos paradigmoje morfemas akcentinės jų galios atžvilgiu galima, panašiai kaip rusų kalboje, suskirstyti dviem rangais:

- Stipresnės morfemos: šaknis *liep-*, *raņk-*; galūnės, (vard.), *-ōs* (kilm.), *-ojė* (vt.);
- Silpnės morfemos: šakn. *gālv-*, *žiem-*; gal. *-ā*, (gal.), *-af* (naud.), *-ā* (jn.)

Iš čia visai aišku, kaip bus kirčiuojamos visos formos tokių žodžių, kaip *liepa* (pastovus šaknies kirtis) ir *galvā* (šaknies kirtis, kai galūnė silpna, ir galūnės kirtis, kai galūnė stipri). Žodžio *rankā* paradigma yra panaši kaip žodžio *liepa*, o žodžio *žiemā* ~ kaip žodžio *galvā*, išskyrus formas *rankā* (vard. ir jn.) ir *žiemā* (jn.). Tos formos turi aukščiau išnagrinėtą priegaidžių schemą (~'), ir, nors kirčiavimo dėsningumai reikalauja kirčio pirmajame jų skiemenyje, Saussure'o dėsnis verčia kirčiuoti antrajame.

Saussure'o sinchroniškai suformuluotas dėsnis iš anksto nustato tam tikrų skiemenų kirčiuotumą tam tikrose pozicijose. Normaliems kirčiavimo dėsningumams jis prieštarauja, nes užmezga antrinę ryšį tarp kirčio ir priegaidžių. Bet abu tuos reiškinius reikia iš principo griežtai skirti.

Lietuvių kalba yra pavyzdys tokios kalbos, kurioje, iš vienos pusės, egzistuoja laisvas kirtis, charakterizuojantis žodį, bet užimantis vietą, nulemiamą morfemų akcentinių savybių, ir, iš kitos pusės, opozicijos kiekybės ir priegaidžių – distinktyvinių požymių, charakterizuojančių morfe-mas. Nekirčiuotame skiemenyje priegaidės neutralizuojamos. Moros sąvokos lietuvių kalboje niekur neprireikia: kirčiuojamasis vienetas joje yra skiemuo¹⁶.

Vertė ir komentavo

A. Girdenis

J. ENDZELYNŲ ARCHYVE

R. GRYSLĖ, Z. ZINKEVIČIUS

[Žymus baltų kalbų tyrinėtojas Janis Endzelynas (1873–1961) yra palikęs savo namų archyve nemaža rankraščių, kurie galėtų dominti lituanistus, pvz., didžiojo lietuvių kalbininko K. Būgos, J. Endzelyno bičiulio, laiškas, lietuvių liaudies dainų vertimai ir gausybė įvairiausių susistemintos lietuvių kalbos medžiagos.

¹⁵ Plg. vertėjo žodį. (Vert.)

¹⁶ Kaip žinoma, N. Trubeckojus lietuvių kalbą laikė morine ir tvirtapradę jos priegaidę interpretavo kaip pirmosios ilgo skiemens moros kirtį, o tvirtagalę – kaip antrosios moros kirtį (žr. H. C. Трубецкой, Основы фонологии, М., 1960, p. 223 t. (Vert.)

Namų archyve, su kuriuo susipažinti maloniai leido mokslininko duktė Lyvija Endzelyna, yra knygos „Latviešu valodas skaņas un formas“ (1938) vokiškas vertimas, atliktas paties autoriaus. Jis dar prieša karą, apie 1937 m., buvo gavęs iš Vokietijos prof. E. Kieckerio kvietimą įteikti M. Hueberio leidyklai nedidelės apimties latvių kalbos gramatiką, bet karo metu rankraštis liko neatspausdintas. Kitas didelis vokiškas rankraštis yra „Lettische Grammatik“ (1922) paties autoriaus paruoštas antrasis leidimas. Vokiečių kalba jis nebuvo išleistas. Išverstas latviškai (vertė ne pats autorius), jis išėjo 1951 m. Tai – „Latviešu valodas gramatika“, už kurią 1958 m. J. Endzelynas gavo Lenino premiją.

Be to, yra dar kitų kalbininkų (Balčikonio, Gerulio, Miülenbacho, Bulachovskio, Kiparsky'o, Stango, Fraenkeli ir kt.) laiškų.

Viename sename sąsiuvinyje šalia Endzelyno pirmųjų mokslo darbų randame dvejų lietuvių liaudies dainų vertimus į latvių kalbą. Kaip rodo žymėjimai „Nes. 227, 18 19/I 94“ ir „Nes. 405, 18 28/I 94“, abi dainos paimtos iš Nesselmanno rinkinio ir vertimai rašyti 1894 m. sausio mėnesį.

Jau anksčiau buvo žinomi dar kitų 12 lietuvių dainų vertimai iš to paties laikotarpio (1892–1894), esantieji Endzelyno klasikos vertimų sąsiuvinyje, kuris saugomas Rygoje Fundamentalinės bibliotekos rankraščių skyriuje (šifras: Endzelnfns VII). Prie 9 dainų vertimų nurodyta į Nesselmanno rinkinį (Nr. 15, 38, 39, 44, 46, 71, 72, 104, 116).

Be šių ankstyvųjų vertimų, žinoma dar dvejų lietuvių liaudies dainų vėlyvi, jau pokario metais atlikti, vertimai. 1947 m. Endzelynas išvertė vieną dainą (iš Juškos rinkinio, Nr. 487) „O kad mudvi augov“, ir, Endzelyno pakviestas, kompozitorius Alfredas Kalninis parašė jai melodiją su fortepijono akompanimentu. Šios dainos Endzelyno namų archyve, deja, nerasta (jos nuorašą turi R. Gryslė). Taip pat archyve nerastas antrosios dainos „Linučius roviau“ (1950 m.) vertimas, kurį mini M. Saulė–Sleinė savo atsiminimuose apie Endzelyną¹.

Be viso to, Endzelyno namų archyve dar yra daug įvairių dokumentų, laiškų, nuotraukų ir manuskriptų, įdomių ypač latvių filologams, Endzelyno biografams bei kultūros istorikams.

Žemiau spausdinami du nedideli rankraščiai iš Endzelyno namų archyvo.

I. K. BŪGOS 1911.II.26 LAIŠKAS J. ENDZELYNUI²

1911 m. 26/II

Garbus Draugel

mielup' 1605 m. Kat. 58₁ gali būti perdirtas iš *mielump'* pagal greta stovinčio *sunup'* [= loc. sing.]. *Sunip'*, kaip ir *ligōnip'*, negali būti acc. sing. + pi. *Sunip'-p'*, *ligōni[-p']* mano nuomone negali būti kilę iš pra-liet. **sūnuo*, **lig'ntie* loc. sing.; tada turėtume neką kitą kaip tiksliai **sūnuop'*, **ligoniep'*.

Domeikā-p „у Домейки“ yra tas pat linksnis, kaip ir *kunigie-p* „у ксендза“. Jei *Domeikāp* būtų dat.sing., tada reiktų laukti ir **kunigui-p*, nes greta su *priē tvōrai* sakoma yra *prie kālnui* (Dusetos, Tverečius, Zasėčiai).

¹ M. Saulė–Sleinė. Iš prisiminimų apie akademiką J. Endzelyną, „Literatūra ir kalba“ VI, Vilnius, 1962 m., p.333–334.

² Panašus į apostrofą ženklas, Būgos vartojamas virš raidės vidurinei priegaidei pažymėti, pakeistas dabar visų tam reikalui vartojamų ženkleliu ². Būga dvejopai žymi akūtinį balsį ū: rašo ū (dažniau) ir ū. Suvienodinta, įsivedant dabar priimtą žymėjimą ū. Santrumpos priderintos prie Būgos „Rinktiniuose raštuose“ vartojamųjų. Taip pat elgiamasi ir su Būgos atskirų raidžių pabraukimais.

tebeturi sensling, Baltiškā (= i.-eurōp) kirčio vietā.

Būdvardīšai in nom.pl. Baltij prokalbēje, rudosi,
gra tušēje kirči ~~antkārta~~ in laisng (ir ant īnkuris
ir ant galūnēi) nes kitāip sunku būhē suprauti,
delko prie nom.pl. tūli (i.f. K2.44,52) sakoma gra
jaunē (cf. l.c. 5f) nom.sg. tūlas ~ jāunus

{ tūliē jaunē > tūli jaunē
 kreivē gēriē > kreivē gērē

galvā nēra naujadaras vietoje *gālvā plg.
prie gallū runy zonobē.

{ galvā vārnā jaunā tūla
 { čia turime indoeurōp. kirčio vietā. (likur dāb.)

Šantykē kelmā kālmāis. bērvāis. kirčio vietā šinigin
galime lyginti su šantykū, turima tarp

minkštē jaunē tūli j tūli
{ čia vrgi turime indoeurōp kirčio vietā (lietuvių kalbos dainis
šio įvaistama neskenge išaiškinti)

<u>kelmā</u>	<u>kālmus</u>	<u>jaunē</u>	<u>jāunus</u>
<u>bērvāi</u>	<u>bērvūs</u>	=	<u>tūli</u> <u>tūlus</u>

K. Būgos laiško 4-asis puslapis (jame matyti 6-oje ir 7-oje išnašoje aprašyti ženklai)

Acc. pl. *põnus* Univ. lingv. Lit. kirčio žvilgsniu negali būti statomas greta su fut. *kėpsiu*. *Kėpsiu* yra žinomas tose šnektose, kur sako *kalbā, sūdžia, slūgā, sūnis, skaudūs, pūvū, aš kalbū, tū kalbi* etc., tuo tarpu kad acc. pl. *põnus* tėra tokios šnektos padaras, kurioje yra sakoma: *Ta kalba nom. sing.* (Univ. lingv. Lit. 4) *tā kalba 'tā mowā' 4, sūdžia slūga 5, sūnus 14, skāudus 16* (bet *sukris, asztarius 17, pāwu 31, kalbu kalbi 31* etc. Univ. lingv. Lit. šnektose veikalavo toks dėsnis: — ◡ > ≈ ◡; t.y. *ausis* turi virsti į *aūsis*, bet *akis, ašis* lieka kas buvę. Acc. pl. (*tas*) *kālbās* Un.5 = *kaľbas*, kaip kad sako apie Kupiškį, Buivydžiū, Skāpiškį, Biržus, Panevėžį, Šiaulius, Joniškį etc. Acc. pl. *kaľbas* kad ir turi tvirtą galę (geschleift, steigend) priegaidę, bet ne lygią su nom. pl. *kalbos*. Mano ausis šį skiftą jaučia. — Rytiečiai nuo Kupiškio, Panevėžio prie *akis, ašis, rakšits* [greta su *aūsis, piťtis, vřytis = wřtis* Univ. ling. Lit. 12 = *vřytis* Ds] sako ir *obelis, auginū*, bet rytiečiai nuo Šiaulių, Joniškio sako *ōbelis, aūginu*. Su Šiauliečiais—Joniškiečiais čia sutinka ir Univ. lingv. Lit.: *ōbelis 12, wōweris 13, aūginu 41* b: — ◡ ◡ virsta į ≈ ◡ ◡. — Vietoje *kalbosę, žmonėmis* aplink Kupiškį—Panevėžį sako *kalbōsi* [**žmonėmis*], bet aplink Šiaulius—Joniškį — *kaľbos(e), žnōnēm(i)s*⁴ = Univ. ling. Lit. *tōse kalbose 5, žmōniemis 14*: — — ◡ virsta į ≈ — ◡.

Univ.-o šnektose prie acc. pl. *põnus, kālbās*, be abejonės buvo ir *galūs, metūs, salās, laz-dās*; plg. Kupiškėnų: *põnus kaľbas*, bet *galūs, salās*.

Aš nematau reikalo išvedinti *vařtai* iš **vartaĩ*, o *kelmāĩ* iš **kēlmai*. Priegaidės žvilgsniu reikia kartu su J. Schmidt'u KZ XXVII 381 atkartoti, kad *vilkaĩ* ist nicht = λύκοις. Baltų kalbose, regimai, įvardžių (pronomen) intekmės į daiktavardžius nėra buvę. Liet. *labie[-ji]* = la. *labiē-[ji]*⁵ = pr. **labei* (cf. *tennei* 'jiē', *wertei* 37₂₆, *entensitei* 61₂₆, *pogautei* 71₂₆) rodo, kad turint pronominalinę galūnę reiktų laukti **vilki*. Greta su *tickrai malnijikai* stovinti lytis *stai mijlta malnijikiku ~ stai gurijnai malnijikiku* rodo, kad *malnijikai* turi -ai iš -āĩ (plg. *waldniku : wirtai < -ōĩ*): **vilkā*⁶: **vil-kāĩ* (cf. λει-μων⁷: *liemuō*); plg. dat. sing. *sen alkīnisquai : en kanxtisku < -āĩ*.

Visi tiē vřrai iš balt. **vřsei*⁸ *teĩ vřrāĩ*.

Baltų prokalbėje acc. pl. visada yra turėjęs kirtį ant žodžio šaknies; plg. prūs. *āusins* „ausis“, *rānkans* „rankās“. Pralietuviškas acc. pl. **vařtuos*⁹ ir **keltuōs*⁶ [abu žodžiu turi kirtį ant š a k n i e š] turėjo būti šių dienų *vartūs : kēlmus*. Nom. pl. *vařtai : kelmāĩ* tuoturi senobinę, baltišką (= i. — europ.) kirčio vietą.

Būdvardžiai in nom. pl. baltų prokalbėje, rodosi, yra turėję kirtį laisvą (ir ant š a k n i e š ir ant galūnės), nes kitaip sunku būtų suprasti, delko prie nom. pl. *tūli* (cf. KZ XLIV 52) sakoma yra *jau-ni* (cf. l. c. 55): nom. sing. *tūlas ~ jāunas*

*tūlie*⁶: *jaiuniē*⁶ > *tūli jāuni*

*kreivīē*⁶: *gērie*⁶ > *kreivī : ger*

³ Šis žodis sulietas ir labai sunkiai išskaitomas. — R. G., Z. Z.

⁴ Klaida vietoje *žmōnēm(i)s*. — R. G., Z. Z.

⁵ Raidės *ji* vėliau išbrauktos. — R. G., Z. Z.

⁶ Žodyje **vilkā* virš raidės *ā* padėtas į akūtą panašus ženklas su siauru dvišakiu viršuje. Gal būt, juo norėta pažymėti kirčio vietą (ne priegaidę). Toks pat ženklas turimas toliau tekste dar šiuose žodžiuose: λει-μων (virš ω), **vřsei* (virš i), **vařtuos* (virš F ir virš o), **keltuōs* (virš l, čia pakartotas du kartu), *tūlie* (virš ū, pakartotas du kartu, ir virš e), *jaiuniē* (virš ē), *kreivīē* (virš i), *gērie* (virš e, pakartotas du kartu), *kelei-sei* (virš pirmojo i pakartotas du kartu, ir virš antrojo i, t.y. esančio skiemenyje *sei*, padėtas vieną kartą), **dōdei* (virš ō, pakartotas du kartu, ir virš i), *dōdei* (pridėtas prie raidės i žemai iš dešinės), *kēlei* (virš ē ir prie i, pastaruoju atveju žemai iš dešinės), **Deivē* (prie ē žemai iš dešinės), -ē (virš ē), *nō sei dēti* (virš ō, i ir ē), *dēdō* (prie ō žemai iš dešinės). — Žodžiai *tūlie* ir *kreivīē* iš priekio sujungti į dvilypi skliaustelį panašiu ženkleliu. — R. G., Z. Z.

Galvā nēra naujadaras vietoje **gálva*; plg. prūsų *gallū* = rusų *голова*.

galvā : *vārna* = *jaunā* : *tāla* [sako ir Ds]⁷ [čia turime indoeurop. kirčio vietą].

Santykių *kelmai* : *kálnai* Ds *béržai* Ds kirčio vietos žvilgsniu galime lyginti su santykiu, turimu tarp:

minkšti jauni : *tāli žūli* [čia irgi turime indoeurop. kirčio vietą (lietuvių kalbos dėsniai šio įvairumo nestengia išaiškinti)].

Kelmai kėlmus = *jauni* : *jaunus*

Béržai béržus = *tāli tūlus*

powiérptei 61₃ *feggítei* 49_{0,14}, 61₁ = *fegijtei* 63₁₃ savo galūne visai sutinka su latvių rytiečių *celt-t-t-si* „kėlkitė-si“ BW 4335 iš **celie-tie-si* iš balt. **kelei-tei-sei*.

Liet. *kel* „kelki“ (su *minkštu l*) [Sálakas, Tverėčius, Linkmenes] iš **keli* : reflex. *ke-lle-s* (Sálakė dar tebėra *s* *minkštais*) iš *kelei-sei** : att. *πείει* 'trinki!' Brugm. Gr. II², 1, S. 45-46. *duodi* 'duoki!' BW 4408 = *Dievė, diodi!* Ds, Kupiškis (tiksliai seniai besako) > *Dievė, diodi!* Linkmenes > D., *diođ'žl* Tverėčius = balt. **dōdei**. Baltų prokalbėje buvo: *dōdei** ir *kēlei** > liet. (reflex.) *diodié-s*, bet *kelie-s*.

veiφει = *sniēga* 3 praes. Ds (inf. *snięti*) cf. λειπει = *liēka*, inf. *likti*.

la. *garuoji sila malu* acc. sing. BW 4890, 10 l

Tól-i-mas Kv Kurš. : la. ryt. *tól'eimajōs taut'einōs* BW 22281, 3 iš *tāl-i-ma* = *árt-i-mas* Kv : *árt-y-mas* Kurš.

Lietuvių voc. sing. *Dievė* turi kirtį ne savo vietoje, regimai, delto, kad yra kilęs iš i.-eur. **Deivē*°. Bet iš kur būtų atsiradęs -ē°?

Žemaičių *apei* (taip visados rašo Daukantas ir Valančiauskis. Kvėdarnoje, Rietave sako *aplē* < *aplei*, kuri lytis, regimai, yra kilusi surizgimo keliu iš *apei* ir *aplink* cf. *kalbėti apiē* v. *apliņk ka*) yra apibendrintas iš proklizies, delto turėjo išlikti sveikas *ei*, cf. *bet*, *nei*, la. *tei*, *šei*.

Širvydo (Dictionarium 1713 an. p. 285 s.v. *Powiada. Ait, inquit, dicit*) *Tieg* = Daukšos *tieg* (= lenk. *prawi* Жхр 33₂₂ = 34₂₀, 41₁₁ = 42₁₃, 49₄, 50_{4,7}) „jako Širv. l. c.“ yra sutrumpėjusi 3 persona praes. *tieg** < **tiegia* su taisyklingu *ie* iš *ei*, turimu veiksmožodyje *tėigiū* BB VIII 139, *iš-tėigiū*, *iš-teigti* „изречь, сказать с важностью“ Jablonskis pas Jušk. žod. I 649 s.v. *iš-teikti*.

Balt. *nō sei dēti** > liet. **nūo sie dēti* > *nu-si-dēti* : *dēdō** *sei* > liet. **dedūo sie* > *dedūo-si* (Ramūgala) > *dedūo-s* Sálakas.

La. *maizes reika* BW 12955 *riēk-ti*, iš kur naujadaras *riekč*.

Veliju visokio gera K. Būga

II. J. ENDZELYNO PARĀŠYTA PRATARMĒ VOKIŠKAJAM JO KNYGOS „LATVIEŠU VALODAS SKAŅĀ UN FORMAS“ VERTĪMUI (KNYGA NEBUVO IŠLEISTA)°

Vorwort.

Dieses Buch [verdankt seine Entstehung einer von Prof. E. Kieckers an mich gerichteten Aufforderung, für den Verlag von M. Hueber eine Grammatik der lettischen Schriftsprache zu schrei-

⁷ Laužtiniuose skliaustuose pateikiami trys teksto gabalėliai rankraštyje įrašyti po ženklų, panašių į dvilypi skliaustelį, kurių pirmasis padėtas žemiau žodžio *tāla*, antrasis žemiau *galvā*, trečiasis – žemiau *minkšti*. – R.G., Z.Z.

*Teksto dalis, esanti laužtiniuose skliaustuose, autoriaus vėliau buvo išbraukta ir pratarmės pirmasis sakinytis pakeistas šitaip: „Dieses Buch ist eine Übersetzung meiner Latviešu valodas

ben. Da die lettische Syntax im Vergleich mit der litauischen für den Sprachforscher wenig Neues und Interessantes bietet und zugleich der Umfang des Buches nicht zu sehr anschwellen durfte, behandelte ich nur die Laut- und Formenlehre, wo das Lettische auch neben das Litauische gestellt für die Indogermanisten nicht ohne Bedeutung ist]. Von den mundartlichen Formen, die in meiner „Lettischen Grammatik“ durchgehend mitbehandelt sind, werden hier nur solche erwähnt, die auch für Fernerstehende von Interesse sein können. Sonst ist diese Arbeit grösstenteils nur ein Auszug aus der „Lettischen Grammatik“. Gleichwohl aber wird sie auch für die Besitzer der „Grammatik“ von Nutzen sein, da sie Ergänzungen, Verbesserungen in Einzelheiten und neue Literaturnachweise enthält. Da aber die „Grammatik“ für Sprachforscher, die sich mit den Lettischen eingehend beschäftigen wollen, auch weiterhin vorläufig nicht zu entbehren ist, so habe ich aus Rücksicht auf den Raum Literaturnachweise, die schon in der „Grammatik“ gegeben sind, hier nur ausnahmsweise wiederholt (wo es besonders nötig zu sein schien). Alles stofflich Wesentliche jedoch glaube ich auch hier geboten zu haben.

J. Endzelin

Riga [den 24 Oktober 1937].

skaņas un formas (Rīga 1938)“. Skliaustuose esanti data apačioje taip pat vėliau Endzelyno buvo išbraukta.

Pratarmė skiriasi nuo tos, kuri yra latviškajame knygos leidime. Ji įdomi tuo, kad padeda suprasti, kodėl Endzelynas daugiau kreipė dėmesio į latvių kalbos garsų ir formų, o ne į sintaksės, tyrinėjimus.